

ПЗ7

2170

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ГЕРЕТА Наталія Миколаївна

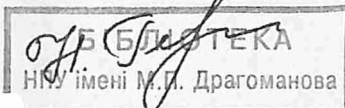
УДК 81'373.21

ОЙКОНІМІЯ ПІВНІЧНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310110

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

- Науковий керівник** – кандидат філологічних наук, доцент
ТОРЧИНСЬКИЙ Михайло Миколайович,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
завідувач кафедри української мови
- Офіційні опоненти** – доктор філологічних наук, професор
ЛУЧИК Василь Вікторович,
Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка,
завідувач кафедри української мови
- кандидат філологічних наук, доцент
ГАВРИЛОВА Тетяна Олександрівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
доцент кафедри українського мовознавства
- Провідна установа** – Інститут української мови НАН України,
відділ термінології та ономастики, м. Київ

Захист дисертації відбудеться “ 17 ” лютого 2004 року о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “22” грудня 2003 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вивчення власних назв (онімів) – одне з актуальних завдань сучасної лінгвістики, що зумовлюється, по-перше, збереженням у власних назвах архаїчних і діалектних рис, відсутніх у лексемах, що репрезентують сучасний стан літературної мови; по-друге, необхідністю фіксації усіх онімів, зокрема назв мікрооб'єктів, які з кожним роком дедалі більше виходять зі сфери активного вжитку; по-третє, значним переважанням кількості онімів над апелюваннями, більшість з яких ще не знайшла свого місця у мовознавчих студіях.

Ойконімічні дослідження звичайно виконуються ареальним або регіональним способами, які можуть взаємодоповнюватися. Ареальне вивчення онімів базується на аналізі окремих груп ономастичної лексики всієї етномовної території. Воно дозволяє показати географію різних топооснов, словотвірну та фонетичну структуру топонімів. Зразками ареальних досліджень на території України є праці Д. Бучка “Українські топоніми на -івці, -инці”, О. Купчинського “Найдавніші слов’янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на -ичі)”, З. Купчинської “Лексико-семантична і словотворча структура географічних назв на -ин, -ів (Територія України, X–XX ст.)”.

Однак більш поширеним є вивчення ономастикону окремих регіонів України. Переваги регіональних досліджень полягають у можливості охоплення всіх назв, що функціонували або функціонують на певній території, у створенні цілісної картини розвитку онімної системи, можливості проведення порівняльно-зіставного аналізу онімів різних історико-географічних територій. Це стосується і вивчення ойконімів, оскільки на сьогоднішній день ґрунтовно досліджені назви поселень лише окремих регіонів України, зокрема Покуття (Д. Бучко), Прикарпаття (М. Габорак), Буковини та Одещини (Ю. Карпенко), Опілля (В. Котович), Дніпро-Бузького межиріччя (В. Лобода), Рівненщини (Я. Пура), Південно-Західного Поділля (М. Торчинський), Львівщини (Є. Черняхівська), Волині (В. Шульгач) та ін.

Територія власне Хмельниччини вже була об'єктом ойконімічних студій. На рівні народної етимології розглянуто топонімічний матеріал у книзі С. Бабишина “Топоніміка в школі (На матеріалі Хмельницької області)”. За трьома типами класифікації охарактеризовано ойконімію Південно-Західного Поділля М. Торчинським. Окремі аспекти

функціонування власних назв поселень описали у наукових дослідженнях Р. Адамчук, О. Байдич, Т. Борболук, Д. Бучко, К. Валігура, Л. Волошук, І. Гарнага, Ю. Гжимайло, В. Задворний, М. Євтушок, О. Журко, В. Ковальчук, В. Онойко, В. Павлюк, Я. Пура, І. Стасюк. Інформація стосовно деяких назв північної Хмельниччини, зокрема міст, селищ міського типу та окремих сіл, наявна у топонімічних словниках і довідниках. Однак бібліографія ойконімічних досліджень, виконаних як у всеукраїнському чи регіональному масштабі, так і на місцевому матеріалі, засвідчила, що комплексне вивчення назв населених пунктів північної Хмельниччини не проводилося. Це зумовлює **актуальність** теми дисертаційного дослідження.

Північна Хмельниччина – цілісний історико-географічний регіон, який охоплює Білогірський, Ізяславський, Красилівський, Полонський, Славутський, Старокостянтинівський, Теофіпольський, Шепетівський і частково Волочиський райони, а також окремі населені пункти Старосинявського району сучасної Хмельницької області. Межа між південною і північною Хмельниччиною збігається із лінією поділу колишніх Волинської та Подільської губерній.

Крім того, досліджувана територія іменується як *південно-східна Волинь*. Статус хороніма *Волинь* постійно залежав від політико-адміністративного поділу та його змін. На сучасному етапі це поняття стосується Волинської області, а всі інші землі в історичному краєзнавстві отримали назву Велика Волинь, складовою частиною яких є *північні райони Хмельницької області – південно-східна Волинь*.

Виділення регіону водними об'єктами (басейни рік Случ і Горинь) також дозволяє кваліфікувати його як *Случе-Горинське межиріччя*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Тема дисертації затверджена на засіданні Координаційної ради (протокол № 2 від 17. 04. 2000 р.). Напрямок дисертаційного дослідження відповідає науковій проблемі кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини “Склад лексики української мови з погляду походження і функціонування” і пов'язаний з перспективним планом роботи Східноподільського лінгвокраєзнавчого науково-координаційного центру, створеного при філологічному факультеті університету.

Мета роботи полягає у з'ясуванні визначальних ознак ойконімії північної Хмельниччини у діахронному та синхронному аспектах.

Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

– простежити історію формування ойконімічної системи північної Хмельниччини та динаміку її ойконімікону протягом XI–XX ст.;

– охарактеризувати варіанти найменувань поселень та відойконімних похідних південно-східної Волині;

– описати лексико-семантичну, мотиваційну та словотвірну структури назв поселень і встановити взаємовідношення між типами ойконімів на основі різних принципів їхньої класифікації;

– визначити продуктивність мотиваційних, лексико-семантичних та словотвірних моделей досліджуваного регіону;

– здійснити порівняльно-зіставний аналіз ойконімікону північної Хмельниччини з ойконімними системами інших регіонів України;

– укласти словник ойконімів північної Хмельниччини.

Об'єктом дослідження є назви населених пунктів 10 північних і частково центральних районів Хмельниччини (2132 найменування), зафіксовані у довідниках, словниках, картах, стародавніх актах тощо.

Предмет дослідження – лексико-семантична, мотиваційна та словотвірна структура ойконімії північної Хмельниччини.

Джерельною базою для дослідження стали довідники адміністративно-територіального поділу (списки населених пунктів), основними з яких є “Список населенных пунктов Волынской губернии” (1899 р.), “Список населенных мест Волынской губернии” (1906, 1911 рр.), “Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 г. Изяславский уезд”, “Населені місця Поділля” (1925 р.), “Попередні підсумки Всесоюзного перепису 1926 р.”, “Список населеним місцям Проскурівщини” (1926 р.), “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ ...” (1946, 1962, 1965, 1967, 1969, 1972, 1987 рр.), “Адміністративно-територіальний поділ Хмельницької області на 1 червня 1960 року”. Крім того, переліки поселень південно-східної Волині містять багатотомний “Архив Юго-Западной России...” (1859–1914), “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich” (1880–1903), “Źródła dziejowe” (1876–1911) тощо.

Велике значення для дослідження мають картографічні матеріали: “Военно-топографическая карта Волынской губернии” (1855 р.), “Карта царства Польского ...” (1816 р.), “Карта губерний: Киевской, Черниговской Волынской, Каменец-Подольской и Полтавской” (1857 г.), “Карта Юго-Западного края. Губернии: Киевская, Волынская и Подольская” (1884), “Карта Изяславского уезда” (1921 р.), “Карта Полонского уезда” (1921 р.),

“Карта Староконстантиновского уезда” (1921 р.), “Хмельницкая область. Северная часть” (2000).

Методи і прийоми. Комплексний підхід до вивчення ойконімії регіону проводився за допомогою описового методу з використанням стратиграфічного, генетичного, етимологічного, словотвірного, формантного, статистичного, порівняльного, лінгвогеографічного та картографічного прийомів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає передусім у тому, що територія північної Хмельниччини вперше стала об’єктом монографічного дослідження в галузі регіональної ономастики: розглянуто історію заселення та динаміку ойконімного процесу південно-східної Волині; визначено семантико-словотвірну структуру назв поселень; встановлено спільні та відмінні риси назв Случе-Горинського межиріччя з аналогічними системами інших територій; укладено словник ойконімів досліджуваного регіону, зафіксованих протягом XI–XX ст.

Теоретичне значення роботи полягає в удосконаленні регіональної методики дослідження, що відображається у диференціації трьох принципів класифікування ойконімії, встановленні співвідношення між окремими типами і підтипами власних назв поселень, а також у висновках щодо зіставлення отриманих даних з результатами ойконімічних студій інших регіонів України. Теоретичні положення, узагальнення й висновки дисертації поглиблюють знання про систему ойконімів північної Хмельниччини, їхню семантико-словотвірну структуру.

Практична цінність дослідження визначається можливістю використання його результатів при укладанні регіональних словників ойконімів, підготовці і проведенні у вищих навчальних закладах лекційних і семінарських занять зі спецкурсу “Українська ономастика”, у навчально-виховній роботі в освітніх закладах різного рангу.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження заслуховувалися на щорічних загальноуніверситетських звітно-наукових конференціях викладачів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (1998–2003); на міжвузівській науково-практичній конференції “Лінгвогеографія Черкащини” (Умань, 2000), Всеукраїнській науковій конференції “Українська мова і література: історія, сучасний стан і перспективи розвитку” (Херсон, 2001), X Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних досліджень (Харків, 2001),

IX Всеукраїнській ономастичній конференції “Ретроспекція і перспективи української ономастики” (Кіровоград, 2001), Міжнародній науковій конференції “Мова у слов’янському культурному просторі” (Умань, 2002), на ономастичному семінарі “Регіональна ономастика в синхронії та діахронії” (Київ, 2002).

Матеріали дисертаційного дослідження були використані у процесі викладання спецкурсу “Українська ономастика” на філологічному факультеті Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 547/03 від 11.09.2003 р.) та під час читання лекцій із сучасної української літературної мови (розділ “Лексика української мови”) та спецкурсу “Українська ономастика” у магістратурі на факультеті української філології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка про впровадження № 1497/01.11 від 03.11.2003 р.).

Публікації. Проблематику та основні положення дисертації викладено у дев’яти публікаціях. Серед них 5 статей, опублікованих у фахових виданнях, визначених ВАК України, решта – статті та тези виступів, виголошених на міжнародних та всеукраїнських конференціях і семінарах.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури, який включає 269 найменувань. У додатках, видрукуваних окремим томом, подано засади укладання словника, список умовних скорочень, словник ойконімів північної Хмельниччини (2132 назви), карту північної Хмельниччини та список джерел (116 найменувань), використаних при його укладанні. Обсяг дисертаційного дослідження (без списку використаної літератури) – 183 с., повний обсяг роботи – 209 с., додатків – 318 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, з’ясовано його мету, завдання і методи, визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення, представлено форми апробації результатів.

У першому розділі – *“Становлення системи ойконімів та відойконімних похідних північної Хмельниччини”* – описано історію формування ойконімної системи досліджуваного регіону та подано характеристику варіантів найменувань поселень і відойконімних похідних.

Заселення території північної Хмельниччини почалося в період палеоліту, свідченням чого є археологічні пам’ятки, представлені стоянками,

поселеннями, городищами. Протягом IX – поч. XX ст. південно-східна Волинь перебувала у складі Волинського воєводства та Волинської губернії, а у XX ст. стала складовою частиною Хмельницької (Кам'янець-Подільської) області.

Природно-географічні умови, розвиток феодалних відносин, збільшення землеволодінь, експансія Литви, Польщі, Росії, посилення церковного впливу на державне управління, розвиток приватної власності сприяли появі у XV–XVIII ст. великої кількості поселень, назви яких мотивувалися географічними й адміністративно-господарськими термінами та антропонімами.

У XIX ст. зафіксовано різке збільшення кількості ойконімів, зумовлене наявністю топографічних та військових карт і реєстрів населених пунктів. У вперше зафіксованих назвах відбито різні мотиваційні відношення, які впливали на процес номінації: локативні, квалітативні, посесивні, локативно-посесивні, квалітативно-посесивні, емоційно-експресивні тощо. Певною активністю характеризуються відмікротопонімні назви поселень, оскільки значна кількість мікрооб'єктів у XIX – I трет. XX ст. набула статусу ойконімів. Адміністративно-територіальні реформи, переписи населення у радянський період стабілізували кількісну картину ойконімікону північної Хмельниччини. З обліку населених пунктів було знято всі малодвірні поселення (хутори, урочища, призавгоспи, ферми, залізничні будки, лісові сторожки тощо). Інакомовні, відетнонімні, пейоративні назви замінювалися емоційно-експресивними, ідеологічними та нейтральними лексемами.

Історія заселення краю тісно пов'язана з динамікою ойконімного процесу: велика продуктивність патронімічних, відетнонімних, посесивних та родових назв поселень відображає особливості різних періодів розвитку системи ойконімів північної Хмельниччини.

Кожну назву населеного пункту в усному і писемному мовленні супроводжують ойконімні варіанти та відойконімні похідні. Найбільш поширеними є чергування звуків і // о (*Берездів–Берездов*), і // е, є (*Лісне–Лесне*), е // и (*Бережинці–Бирежинці*), о // у (*Голубча–Гулубча*), и // і (*Романини–Романіни*), протеза (*Олійники–Голійники*), метатеза (*Медведівка–Ведмедівка*), субституція (*Воробійка–Горобійка*), веляризація (*Хоровець–Хоровец*), що є наслідком діалектного та іншомовного впливів на українську літературну мову.

Виявлено ряд морфологічних (*Ганнусине–Ганнусин*), синтаксичних (*Велика Салиха–Салиха*), словотвірних (*Адамів–Адамівка*) і

народнорозмовних (*Вербівка–Кошелівський посьолок*) синхронічних та діакронічних варіантів.

Невід'ємною частиною будь-якої ойконіміїної системи є відойконіміні похідні, тобто ад'ектоніми та катойконіми, утворені за певними словотвірними моделями, встановленими В. Горпиничем. Із 18 моделей ад'ектонімів для північної Хмельниччини характерні 12. Найбільш продуктивними є М-1 (24 %: *єлизаветпольський, капустинський*), М-2 (25,2 %: *загірський, іванівський*), М-3 (17,9 %: *бесідківський, іршиківський*), М-5 (4,9 %: *веснянський, дорогощанський*), М-12 (12,3 %: *білжинецький, яхновецький*). Із 50 моделей катойконімів розвинулися лише 6, серед яких поширеними є М-1 (21,6 %: *губинці, майданці*), М-2 (23,4 %: *волочиці, троєщинці*), М-3 (28,8 %: *воронівчани, закотяни*), що зумовлено великою кількістю однотипних словотвірних ланцюжків.

Генітивні форми ойконімів мають різні закінчення залежно від роду та числа: назви жіночого роду – *-и, -і, -ої* (*Більчинки, Порохні, Лажевої*), чоловічого і середнього родів – *-а, -я, -ого* (*Білополя, Манятина, Лісного*); множини – *-ів, -ок, -ець, -ан* (*Колок, Новаків, Серединець, Ставищан*). Разом із унормованими в усному мовленні побутують варіантні форми родового відмінка із закінченнями *-у, -ців* (*Вільшанів, Іванівців, Стету*) тощо.

Система ойконімів північної Хмельниччини, ойконіміні варіанти та відойконіміні утворення відображають усі суспільно-політичні, історичні та економічні процеси, що відбувалися на території досліджуваного регіону, оскільки власні назви є джерелом екстра- та інтралінгвальної інформації, яку містять мотивуючі лексеми та словотвірні афікси.

У другому розділі – “*Семантична класифікація ойконімікону північної Хмельниччини*” – охарактеризовано структуру назв населених пунктів північної Хмельниччини за семантикою твірної основи та мотиваційними особливостями.

Дослідження семантики твірних основ ойконімів відбиває специфіку розвитку та функціонування лексичного складу української мови у різні періоди її розвитку, зокрема фонетичні та дериваційні ознаки мотивуючих слів.

Власні назви населених пунктів північної Хмельниччини утворені від пропріальної та апелятивної лексики. Найменування поселень, мотивовані онімами, постійно домінували у досліджуваному регіоні (58,7–73,7 %). Серед таких назв відносно стабільну групу становлять ойконіми, мотивовані антропонімами (61,3–87,7 %: *Карасиха, Миклаші*). Нестабільною

чисельністю в різні історичні періоди характеризувалися відойконімні (2,1–22 %: *Добринський, Мар'янівка Третя*) та відгідронімні (2,6–14,3 %: *Збручівка, Прислуч*) деривати, що зумовлено особливостями розташування та заснування поселень, збільшенням їхньої кількості у XIX–XX ст. тощо. Діалектні відмінності мовлення мешканців досліджуваного регіону сприяли поширенню відмікротопонімних назв населених пунктів (2,4–12,5 %: *Гориця, Тартак*), в основі яких – переважно місцеві географічні терміни.

Табл. 1. Класифікація ойконімів північної Хмельниччини за семантикою твірних основ

Час Твір- не слово	XI–XIV ст.	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	I трет. XX ст.	1946 р.	2003 р.
антропо- німи	85,7% 12	85,1% 40	87,6% 221	83,7% 302	84,7% 323	59,2% 599	68,4% 574	78,4% 406	74,1% 377
ойко- німи	–	2,1% 1	3,6% 9	6,4% 23	5,2% 20	22% 223	16,8% 141	10,4% 54	14,1% 72
гідро- німи	14,3% 2	10,7% 5	4,8% 12	3,8% 14	3,7% 14	2,8% 28	3% 25	3,9% 20	4,5% 23
мікро- топоніми	–	–	2,4% 6	3,6% 13	3,7% 14	12,4% 126	8,7% 73	4,6% 24	4,1% 21
інші оніми	–	2,1% 1	1,6% 4	2,5% 9	2,6% 10	3,6% 36	3,1% 26	2,7% 14	3,1% 16
ГТ	22,2% 2	29,2% 7	21,1% 19	22,4% 32	21,9% 30	27,1% 153	20,2% 118	25,2% 74	23% 65
АГТ	11,1% 1	12,5% 3	11,1% 10	9,1% 13	9,5% 13	18,4% 104	31,1% 187	7,5% 22	7,1% 20
флоро- лексми	11,1% 1	12,5% 3	5,6% 5	4,9% 7	5,1% 7	6,6% 37	5,7% 33	8,5% 25	8,5% 24
інші апе- лятиви	22,2% 2	16,7% 4	21,1% 19	23,8% 34	23,4% 32	15,1% 85	11,8% 69	15,9% 47	15,9% 45
прикмет- ники	33,3% 3	20,8% 5	32,2% 29	33,5% 48	35,8% 49	28,9% 163	23,5% 137	39,8% 117	41,3% 117
числів- ники	–	–	7,8% 7	5,6% 8	3,6% 5	3,7% 21	7,4% 43	2,4% 7	3,5% 10
дієслова	–	4,2% 1	1,1% 1	0,7% 1	0,7% 1	0,2% 1	0,3% 2	0,7% 2	0,7% 2
назви за- темн. мотив.	–	1,4% 1	0,3% 1	0,2% 1	0,2% 1	0,5% 7	0,5% 7	0,1% 1	0,1% 1
всього назв	23	71	343	505	519	1583	1429	813	793

Решта секторів ономастичного простору – етноніми, агіоніми, геортоніми, хороніми – ставали твірними лексемами для ойконімів значно рідше (відповідно 1,8–2,7 % (*Валоське*); 1,1–1,2 % (*Георгіївської Церкви*); 0,1–0,8 % (*Першотравневе*); 0,1–0,4 % (*Подільське*)).

Відапелятивні ойконіми фіксуються на території північної Хмельниччини протягом XI–XX ст. Значну частину їх становлять відіменникові ойконіми. Розташування досліджуваної території на Волино-Подільській височині, яка характеризується різними ландшафтними особливостями, зумовило широке побутування назв, мотивованих географічними термінами (20–29,2 %: *Дібрівка, Загірне*) та флоролексемами (4,9–12,5 %: *Вільшаниця, Калинівка*). Суспільно-історичний розвиток краю, особливості заселення та забудови, типи поселень відбито у назвах, похідних від адміністративно-господарських термінів (6,4–30,7 %: *Новосілка, Хутір*), які великою продуктивністю виділялися в XI–XVI та XIX – на поч. XX ст.

Прикметники, числівники і дієслова мотивували ойконіми значно рідше (*Зелена, Троєщина, Волочиськ*). Ад'єктивні та нумеральні форми супроводжували переважно основну лексему, диференціюючи однойменні поселення (*Мала Боровиця, Улянівка Друга*).

Функціонування різних моделей було неоднаковим: зростальні – відойконімні, відідеонімні та відприкметникові; зростально-спадні – відетнонімні, відмікротопонімні та назви, мотивовані адміністративно-господарськими термінами; спадні – відоронімні, відчислівникові та назви невідомого походження. Порівняно сталою продуктивністю відзначаються відантропонімні, відгідронімні, відфлоролексемні та віддієслівні назви.

Вибір тих чи інших лексем, що лягли в основу назви, завжди зумовлюється певними причинами, хоча сьогодні встановити мотивацію деяких найменувань не завжди можливо.

Одними з перших на території краю, як і на всіх слов'янських землях, з'являються локативні (7,3–20,7 %: *Залися, Цвітоха*) та квалітативні (11,1–15 %: *Нове Місто, Фільварок*) ойконіми, які вказують на місцезнаходження денотата, його ознаки, зокрема вік, тип, особливості довкілля тощо. Значна частина назв поселень має подвійну мотивацію – локативно-квалітативну (4–10 %: *Лиса Гора, Степок*). Важливу роль у назвотворенні разом із природним відігравав людський фактор. У назвах населених пунктів є вказівка на особу, якій належало поселення (посесивні – 21,6–45 %: *Ізяслав, Коськів*), предка, нащадки якого проживають у певному поселенні (патронімічні – 7,6–27,7 %: *Льківці, Савичі*), рід або людину, що заснували

населений пункт (родові – 5,5–12,9 %: *Зіньки, Ченці* та першопоселенські – 5–10 %: *Богданівка, Москалівка*). Причому на різних діахронічних зрізах ці мотиваційні відношення проявлялися неоднаково. У ХХ ст. велика увага звертається на процес перейменувань, що сприяло збільшенню кількості емоційно-експресивних (0,1– 2,6 %: *Весняне, Радісне*) та меморіальних (0,1– 3,2 %: *Ленінське, Шевченка*) ойконімів.

Назви, твірну основу та мотивацію яких встановити важко, складають в цілому 0,1–0,7 % (*Гочучини, Змище*). Це зумовлено віком поселень, деформацією ойконімів в усному та писемному мовленні, одиничними згадками у пам'ятках і списках.

Табл. 2. Лексико-семантична класифікація ойконімів північної Хмельниччини

Час Назви	XI–XIV ст.	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	I трет. XX ст..	1946 р.	2003 р.
лока- тивні	15% 3	9,1% 5	7,3% 22	9,7% 43	9,1% 43	20,7% 273	16,5% 190	12,6% 86	15,1% 102
кваліта- тивні	15% 3	12,7% 7	12,7% 38	11,3% 50	11,1% 52	15,7% 207	14,5% 167	13,7% 94	13,6% 92
локат.- кваліт.	10% 2	7,3% 4	4% 12	7,2% 32	7% 33	10,9% 144	15,3% 177	10,9% 75	10,8% 73
емоц.- експрес.						0,3% 4	0,5% 6	1,6% 11	2,5% 17
меморі- альні					0,2% 1	0,1% 1	1% 11	3,2% 22	2,4% 16
першопо- селенські	5% 1	7,3% 4	8,7% 26	9,2% 41	10% 47	4,9% 64	5,5% 63	8,5% 57	8,3% 56
родові	10% 2	7,3% 4	10,7% 32	12,9% 57	13% 61	5,5% 72	7,2% 83	10,5% 72	9,9% 67
патроні- мічні		12,7% 7	27,7% 83	21,7% 96	20,2% 95	7,6% 100	8,4% 97	13,6% 93	13,9% 93
посе- сивні	45% 9	40% 22	27,3% 82	26,2% 116	27,7% 130	30,7% 404	28,9% 334	23,4% 160	21,7% 146
локат.- посес.		3,6% 2				1% 13	0,3% 4	0,1% 1	0,1% 1
кваліт.- посес.			1,3% 4	1,1% 5	1,3% 6	1% 13	1,3% 15	1,5% 10	1,3% 9
невід. мотив.			0,3% 1	0,7% 3	0,4% 2	1,6% 21	0,6% 7	0,4% 3	0,4% 3
всього	20	55	300	443	470	1316	1154	684	675

Діахронічне дослідження ойконімії південно-східної Волині у лексико-семантичному аспекті дозволяє виділити кілька моделей: спадні – патронімічні, посесивні та локативно-посесивні назви; зростальні – локативно-квалітативні (зокрема, поєднання прикметників і числівників з ойконімами) та емоційно-експресивні; зростально-спадні – локативні (винятком є трансойконімні деривати, які з'явилися на межі XX–XXI ст.), меморіальні та квалітативно-посесивні назви. Сталою продуктивністю виділяються квалітативні, першопоселенські, родові ойконіми та назви невідомої мотивації. Отже, визначення мотиваційних відношень в ойконімії північної Хмельниччини дозволяє говорити про великий вплив на формування ойконімікону краю екстралінгвальних чинників.

У третьому розділі – “Словотвірна структура ойконімії північної Хмельниччини” – охарактеризовано способи творення власних назв поселень досліджуваного регіону.

Розгляд словотвірної структури ойконімів дає змогу розглянути функціонування різних ойконімних моделей, особливості виникнення та побутування, вплив суспільних процесів на назвотворення. Домінуючою на території південно-східної Волині є морфологічна деривація (30,3–50 %), зокрема суфіксація твірних основ (75–98,3 %), до яких могли приєднуватися як власне топонімічні форманти **-ич-і** (*Роговичі, Яремичі*), **-ець** (*В'язовець, Двірець*), **-иц-я** (*Волиця, Гнійниця*), **-івц-і** (*Вовківці, Марківці*), **-инц-і** (*Гальчинці, Немиринці*), **-івк-а** (*Іванівка, Чернівка*), **-ан-и** (*Вільшани, Лицани*), **-щин-а** (*Зубівщина, Карпівщина*), що сполучалися впродовж XI–XVIII ст. переважно з антропонімами, а з XIX ст. – з різними лексемами, так і поліфункціональні суфікси **-к-**, **-н-** (*Рудка, Порохня*), зокрема й демінутивні **-ок-**, **-ик-**, **-очк-** (*Гайок, Дворик, Вербіочка*) тощо.

Значна частина назв поселень виникла шляхом ойконімізації пропріальної та апелятивної лексики (13,6–24 %), причому найменуваннями ставали сингулярні та плуральні форми слів. Здебільшого це були родові назви, мотивовані антропонімами (*Драчі, Мовчани*), та локативні й квалітативні назви, мотивовані географічними (*Ліс, Міжгір'я*) та адміністративно-господарськими (*Будки, Слобода*) термінами.

Власне топонімічними вважають конверсовані найменування на **-ів-**, **-ин-**, **-їь-**, що вказують на посесора, який володів населеним пунктом (*Семенів, Тихомель*). Існування приватної власності у період формування ойконімної системи краю сприяло збільшенню кількості таких назв в XI–XIX ст. і

Табл. 3. Словотвірна структура ойконімії північної Хмельниччини

Час Спо- соби	XI-XIV ст.	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	I трет. XX ст.	1946 р.	2003 р.
лексико- семант.	18,2% 4	12,9% 9	14,2% 50	18,6% 90	20,2% 98	23,9% 329	28,5% 374	21,2% 155	23,9% 172
морфо- логічний	18,2% 4	35,7% 25	49% 172	47,3% 229	49% 237	31,1% 428	30,3% 397	44,4% 326	42,6% 306
суфік- сальний	75% 3	92% 23	98,8% 170	96,5% 221	97% 230	95% 407	94,7% 376	96,3% 314	96,5% 295
префік- сальний		4,1% 1	0,6% 1	0,9% 2	0,8% 2	2,8% 12	2,3% 9	1,8% 6	1,6% 5
конфік- сальний	25% 1	4% 1	0,6% 1	2,9% 6	2,1% 5	2,1% 9	3% 12	1,8% 6	1,9% 6
морфал- синтакс.	50% 12	35,7% 25	22,8% 80	19,8% 96	19,2% 93	16,6% 228	13,4% 176	16,5% 121	16,9% 122
лексико- синтакс.	9,1% 2	4,3% 3	4% 14	3,7% 18	3,9% 19	2,5% 35	3,2% 42	5% 37	4,9% 35
синтак- сичний	4,5% 1	11,4% 8	10% 35	10,6% 51	7,6% 37	25,9% 357	24,6% 322	12,8% 94	11,7% 84
всього назв	23	70	351	484	484	1377	1311	733	719

різкому її зниженню у XX ст., тому продуктивність субстантивних ойконімів характеризується різною дистрибуцією (13,8–50 %).

Синтаксичний спосіб деривації активно використовувався протягом усієї історії розвитку ойконімікону краю (особливо у XV–XIX ст.). Розрізнення значної кількості новостворених поселень відбувалося завдяки диференційним прикметникам *великий, малий, старий, новий* та числівникам *перший, другий* (4,5–25,8 %: *Великий Правутин, Старий Остропіль, Хотень Перший*). На межі XIX–XX ст. поряд з назвами з антонімічними означеннями поширилися словосполучення вузьколокального вжитку, що іменували хутори, урочища, корчми, артілі, залізничні станції тощо, одночасно характеризуючи їхнє місцезнаходження або особливості ландшафту, вказуючи на власника або тип поселення (*Зелена Корчма, Лісний двір в казеному лісі, Пасіка Хичевського*).

Іноді ойконіми-словосполучення внаслідок злиття лексем утворювали композити (2,5–9,1 %). Послдувалися переважно прикметникові компоненти

ново-, старо-, красно- або антропоніми з основами *-сілка, -селища, -піль, -поль* (*Красносілка, Теофіполь*); такі назви вказували на локативно-квалітативні та посесивно-меморіальні відношення.

До зростальних моделей належать ойконіми на *-івк-а*; трансойконімі назви; субстантиви, мотивовані якісними та відносними прикметниками; складні та складені найменування з атрибутивними компонентами. Спадними є префіксальні деривати, присвійні назви та іменниково-іменникові словосполучення і композити. Зростально-спадними є ойконіми на *-івц-і, -ишц-і, -шин-а, -ець, -ів, -иш*. Порівняно сталою продуктивністю характеризуються конфіксальні, плюральні ойконіми, посесиви на *-жь* (*-ја, -је*).

Ойконімікон північної Хмельниччини успадкував із давньосхідно-слов'янської та староукраїнської епох набір дериваційних моделей, котрі нині є дійовими в процесі топонімотворення і забезпечують безперервність та незмінність традицій від давнини до сучасності.

У висновках представлено теоретичні узагальнення результатів дослідження.

Територія північної Хмельниччини є однією з давнозаселених історичних областей України, про що свідчать залишки 143 городищ, селищ, стоянок, поселень, які існували до середини I тис. У X–XI ст. на основі колишніх укріплених городищ виникали міста, що ставали адміністративно-політичними центрами. У цей період астіоніми склали 57,1 %, а надалі їхня кількість зменшилася до 2,3 % (у 2003 р.) у зв'язку зі зміною статусу міст і містечок та збільшенням кількості поселень сільського типу.

Протягом історичного розвитку територія сучасної північної Хмельниччини була складовою частиною Дулібсько-Волинського об'єднання, Волинського удільного князівства, Волинського воєводства, Ізяславського намісництва (губернії), Волинської губернії, Кам'янець-Подільської та Вінницької областей. На її території існували такі державні утворення, як Погорина та Болохівщина.

Зміни в адміністративному устрої супроводжувалися утворенням або ліквідацією поселень, що зумовлено різними суспільно-історичними процесами, зокрема перебуванням південно-східної Волині під владою Литви, Польщі, Росії, монголо-татарськими набігами, міграціями з Поділля, Галичини, Холмщини, Польщі, Німеччини, Австрії, Чехії тощо. Основними мотивами номінації на початковому етапі стали приналежність населеного пункту певній особі чи роду або його локативно-квалітативні ознаки.

Поряд з офіційно прийнятими назвами поселень, ойконімія система південно-східної Волині відзначається наявністю великої кількості варіантів найменувань, серед яких виділяються синхронічні та діахронічні, різно- та односистемні. Їхній появі сприяли фіксації у різних історичних та документальних джерелах, які часто не відповідали нормам літературної мови.

Особливий шар ономастичної лексики становлять ад'єктоніми, катойконіми та генітивні форми ойконімів. Загальна характеристика їхніх офіційних та варіантних форм яскраво відображає фонетичні та дериваційні ознаки таких утворень, особливості функціонування в усному та писемному мовленні.

Діахронічний аналіз назв поселень краю свідчить про переважання у XI–XIV ст. ойконімів, мотивованих антропонімами, гідронімами, прикметниками та географічними термінами; у XV ст. – антропонімами, географічними термінами, прикметниками та флоролексемами; у XVI–XVIII ст. та у II пол. XX ст. – антропонімами, географічними термінами та прикметниками, у XIX – I трет. XX ст. – антропонімами, ойконімами, мікротопонімами, географічними та адміністративно-господарськими термінами, прикметниками.

Специфічним для регіону є відагіонімі та відеклезіонімі назви, що існували у XIX – на поч. XX ст., відносно стабільна продуктивність відапелятивних ойконімів та одиничні фіксації власне відчислівникових і віддієслівних найменувань у II пол. XX ст.

Формування ойконімікону будь-якого регіону відбувається під впливом екстралінгвальних факторів, які дають змогу у системі найменувань виділяти певні лексико-семантичні групи. У процесі номінації між денотатом і ойконімом можуть встановлюватися різні мотиваційні відношення.

Темпоральна характеристика ойконімів досліджуваної території свідчить про переважання у XI–XIV та XIX – на поч. XX ст. посесивних, локативних та квалітативних ойконімів, у XV–XVI ст. – посесивних, патронімічних і квалітативних, у XVII–XVIII ст. – посесивних, патронімічних, родових та квалітативних, у I трет. XX ст. – посесивних, локативних, квалітативних і локативно-квалітативних, у II пол. XX ст. – посесивних, патронімічних, локативних і квалітативних моделей.

Специфічними рисами ойконімії регіону можна визначити: функціонування складних локативно-посесивних, квалітативно-посесивних

та локативно-квалітативно-посесивних ойконімів; різке збільшення локативних назв на межі XX–XXI ст. за рахунок трансойконімів.

Для ойконімії найбільш характерними є морфологічний, лексико-синтаксичний, морфолого-синтаксичний, синтаксичний способи деривації, що підтвердив і словотвірний аналіз ойконімікону північної Хмельниччини.

Хронологічна дистрибуція характеризується переважанням у XI–XIV ст. морфолого-синтаксичного способу творення, у XV ст. – морфологічного та морфолого-синтаксичного, у XVI–XVII ст. – морфологічного, у XIX – I трет. XX ст. – морфологічного, синтаксичного та семантичного, у II пол. XX ст. – морфологічного та лексико-семантичного.

Специфічними для досліджуваного регіону можна вважати генітивні сингулярні або плюралні еліптичні посесиви, описові назви-словосполучення та ойконіми з формантом *-щин-а*, які були поширені у XIX – I трет. XX ст., суфіксальні деривати на *-їь (-ја, -је)*, *-івц-і*, *-ици-і* та низьку продуктивність префіксальних утворень.

Аналіз історичного розвитку ойконімії північної Хмельниччини засвідчив різноманітність її семантичної та словотвірної структури, що пояснюється багатьма лінгвістичними та екстралінгвальними чинниками. Незважаючи на специфічність окремих моделей, в цілому фіксується абсолютне переважання рис, які характерні для ойконіміконів інших регіонів України: Буковини, Волині, Львівщини, Опілля, Покуття і особливо Південно-Західного Поділля. Це підтверджує висновок про україномовний характер назв населених пунктів досліджуваного регіону практично протягом усього періоду їхнього існування.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Герета Н. М. Історія заселення центрально-південного Полісся і динаміка ойконімного процесу // Наука і сучасність. 36. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К.: Логос, 1999. – Вип. 2. Част. III. – С. 151–159.
2. Герета Н. Словотвірна структура ойконімії південно-східної Волині // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 6. – С. 91–95.
3. Герета Н. Семантична структура ойконімії південно-східної Волині // Південний архів. Збірник наукових праць. Філологічні науки. – Випуск IX. – Херсон, 2001. – С. 111–113.

4. Герета Н. Складні та складені ойконіми північної Хмельниччини // Наукові записки. – Випуск 37. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 100–103.

5. Герета Н. Ойконіми північної Хмельниччини, мотивовані географічними термінами // Наука і сучасність. 36. наук. праць. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К.: Логос, 2003. – Том XXXVI. – С. 163–169.

6. Герета Н.М. Ойконімія північної Хмельниччини XI–XVI століть // Студії з ономастики та етимології. 2002. – К.: Київ, 2002. – С. 64–69.

7. Герета Н. М. Астіонімія південно-центрального Полісся // Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики: Збірник матеріалів загальноуніверситетської звітної наукової конференції студентів, аспірантів і викладачів кафедри української мови та кафедри іноземної мови (11–12 квітня 2000 року). – Част. I. – Умань, 2000. – С. 52–54.

8. Герета Н. М. Відгідронімі назви поселень північної Хмельниччини // Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики: Збірник матеріалів загальноуніверситетської звітної наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів філологічного факультету (15–17 травня 2001 року). – Випуск 2. – К.: Товариство „Знання” України, 2001. – С. 33–34.

9. Герета Н. Демінутивні та пейоративні ойконіми (на матеріалі поселень північної Хмельниччини) // Мова у слов'янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. Умань, 23–25 травня 2002 р. – Умань: Графіка, 2002. – С. 94–95.

АНОТАЦІЯ

Герета Н. М. Ойконімія північної Хмельниччини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П Драгоманова, Київ, 2004.

У дисертації здійснюється комплексне дослідження ойконімікону північної Хмельниччини (південно-східної Волині). Предметом розгляду є всі населені пункти та об'єкти, що мали статус поселення (1232 денотати), зафіксовані протягом XI – XX ст. в актах, літописах, списках, довідниках, на картах тощо. У роботі розглянуто історію заселення краю, динаміку ойконімного процесу, відойконімні похідні та генітивні форми назв поселень. Ойконімію північної Хмельниччини проаналізовано за трьома типами

класифікацій: семантикою твірної основи (відомісні та відапелятивні), мотиваційними відношеннями (локативні, квалітативні, посесивні, родові, патронімічні, меморіальні та ін.) і словотвірною структурою. Дисертацію супроводжує словник ойконімів регіону, де подано історико-етимологічні відомості про всі населені пункти.

Ключові слова: ойконім, ойконімікон, ойконімний процес, семантика твірної основи, мотиваційні відношення, словотвірна структура.

АННОТАЦІЯ

Герета Н. Н. Ойконимия северной Хмельниччины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2004.

В диссертации осуществляется комплексное исследование ойконимикона северной части Хмельницкой области (юго-восточной Волинии). Объектом исследования стали названия населённых пунктов (1232 денотата), зафиксированные на протяжении XI–XX вв. в актах, летописях, списках, справочниках, картах. Предмет исследования – лексико-семантическая, мотивационная и словообразовательная структура ойконимии Случе-Горинского междуречья.

Юго-восточная Волинь была составной частью Дулибско-Волинского объединения, Волинского княжества, Волинского воеводства, Изяславского наместничества, Волинской губернии, Каменец-Подольской и Винницкой областей; сейчас это – 10 северных и частично центральных районов Хмельницкой области. Изменения в административном строе сопровождались образованием или ликвидацией поселений, что было обусловлено разными общественно-политическими процессами, в частности пребыванием юго-восточной Волинии под властью Литвы, Польши, России; монголо-татарскими набегами, миграциями с Подолья, Галиции, Холмщины, Германии, Австрии, Чехии.

Адъектонимы, катойконимы и генитивные формы ойконимов юго-восточной Волинии соответствуют моделям, характерным для всей Украины. Народные варианты ойконимов и отойконимных производных возникли под влиянием русского и частично польского языков, а также волинско-подольского говора украинского языка.

Классификация ойконимикона Случе-Горинского междуречья произведена на основе трёх критериев: семантики производных основ, мотивационных отношений, возникающих между названием поселения и денотатом в момент номинации, и способа словообразования.

Все названия населённых пунктов северной части Хмельницкой области за семантикой производных основ делятся на две группы: отонимные и отапельятивные.

Доминируют ойконимы, мотивированные именами собственными, в частности антропонимами, гидронимами, ойконимами, микропонимами. Производными для отантропонимных названий становились мужские и женские имена и фамилии, а также андронимы. Отгидронимные ойконимы образованы или способом транстопонимизации, или при помощи аффиксов. Названия крупных населённых пунктов часто становились источником для именованя близлежащих объектов, возникших в более поздний период. Диалектная лексика стала производной для отмикротопонимных наименований.

Вторая группа названий мотивирована географическими и административно-хозяйственными терминами, флоролексемами, а также глаголами, именами прилагательными и числительными. Отапельятивные ойконимы отражают способы обустройства поселений, особенности местности, на которой расположен населённый пункт, другие специфические качества денотатов.

Лексико-семантический (мотивационный) аспект исследования даёт возможность при анализе ойконимикона учитывать экстралингвальные факторы, в немалой степени влияющие на формирование как общенациональных типов названий, так и специфических для каждого региона.

Среди ойконимов юго-восточной Волыни наибольшей продуктивностью выделяются локативные, квалитативные, локативно-квалитативные, посессивные, локативно-посессивные, квалитативно-посессивные, патронимические, родовые и мемориальные названия.

Изучение деривационных особенностей ойконимии позволяет выделить различные модели, проследить особенности их возникновения и функционирования, определить влияние общественных процессов на образование названий населённых пунктов. Словообразовательная структура ойконимов представлена наиболее продуктивными аффиксами и способами деривации. Доминирующей является морфологическое словообразование, в

частности суффиксация (-ич-і, -івц-і, -инц-і, -иц-я, -івк-а, -шин-а). Среди названий-конверсивов преобладают адъективы на -ів, -ин, -јь (-ја, -је). Лексико-семантический способ характеризуется значительным количеством трансойконимных и родовых названий, синтаксический способ – словосочетаний, в состав которых входят имена существительные и прилагательные.

Анализ исторического развития ойконимии северных районов Хмельницкой области свидетельствует о многообразии её семантической и словообразовательной структур, что объясняется многими лингвистическими и экстралингвальными факторами. Несмотря на специфичность отдельных моделей, в целом фиксируется абсолютное преобладание черт, свойственных ойконимиконам других территорий Украины: Буковины, Львовщины, Подолья, Покутья, Прикарпатья, Ополья. Это свидетельствует об украиноязычном характере названий населённых пунктов исследуемого региона практически на протяжении всего периода их существования.

Диссертация сопровождается словарём ойконимов северных районов Хмельницкой области, который включает историко-этимологическую информацию обо всех населённых пунктах этого региона.

Ключевые слова: ойконим, ойконимия, ойконимикон, ойконимный процесс, семантика производных основ, мотивирующие отношения, словообразовательная структура.

ANNOTATION

Gereta N. N. Oikonymy of the Northern Part of Khmelnytska Region. – Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Philological sciences in speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2004.

Thesis is an attempt of complex research of the oikonymicon of the northern part of the Khmelnytska region (south-eastern Volyn). The object of research embraces all the settlements and other populated areas which had the status of a settlement (1232 denotates), fixed during the 11–20th centuries in acts, chronicles, lists, reference books, maps etc. The history of settling, dynamics of oikonymic process, derivatives based on oikonyms and genitive forms of settlement names are studied in the dissertation. Oikonymy of the northern part of Khmelnytska region is analysed according to the classifications of three types: as for semantics of word-

forming base (proper and common names initial forms), as for relations of motivation (locative, qualitative, possessive, generic, patronymic, memorial etc.) and as for the structure of word-formation. Appendix comprises a vocabulary of regional oikonyms with some historical and etymological information about all the places of settlement.

Key words: oikonym, oikonymicon, oikonymic process, semantics of word-forming base, relations of motivation, structure of word-formation.

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну

ООО «Трансфер». Т. 35 000. 2003 р.

Підписано до друку 15.12 .2003р. Формат 60х90/16

Ум. дрк.арк..0,9. Обл.- вид.арк..0,9.

Папір офсетний . Гарнітура Times New Roman

Друк: цифровий дуплікатор RISO

Наклад 100. Зам. 189.

Поліграфічний відділ "ГРАФІКА"

ПП Кучинська С.М.

Св.№ 7494 вид. 24 .05.01р.

20300 м. Умань, вул. Леніна, 12

